

№2 дәріс.Экскурсиялық жұмыстардың концепциясының негізі.

Дәріс жоспары:

1. Музейлік коммуникацияны жетілдірудегі экскурсиялық іс.
2. Экскурсиялық істің музей концепциясындағы ролі мен маңызы
3. Экскурсия мен педагогиканың өзара байланыстары

Мақсаты: Экскурсиядағы музей-педагогикалық процесс заңдылығымен, экскурсиялық істе жаңа технологияны қолданумен, келушілермен қазіргі коммуникацияның жаңа қырымен жұмыс жасауды таныстыру. Шолу және тақырыптық экскурсияларды құрау тәсілін білу, музей құндылықтарына және тарихи-мәдени ескерткіштеріне қатысты мәселелерге өз ойын білдіруге үйрету.

Экскурсия жүргізуші қызметі – педагогиканың бірі. Өйткені кез келген экскурсия адамға табиғат, қоғам, тарихи оқиғалар, табиғи құбылыстар, т.б. туралы тың білім береді, яғни ол білім беру үдерісінің маңызды да мәнді бір бөлігі саналады. Экскурсия жүргізушімен әңгімелесу, оның ұсыныстары мен ескертпелерін қабылдау экскурсантты рухани жағынан өрлеуге және оның эстетикалық талғамының кемелденуіне жетелейді.

Педагогикалық экскурсия үдерістері дидактикалық принциптерге негізделеді, олар мазмұнға, ұйымдастыруға және экскурсанттардың оқу әдісіне ықпалын тигізеді. Аталған принциптерге ғылымилық, идеялық, өмірмен байланыс, қолжетімділік, жүйелілік, түсініктілік, көз жеткізушілік жатады.

Экскурсия мәдени-ағарту жұмыстарының формасы ретінде жеке-дара рөл атқарады, дегенмен, оқу үдерісі кезінде оның басқалардан айырмасы жоқ. Барлық педагогикалық үдерістердегідей экскурсияда да: экскурсия жүргізуші және экскурсанттар сияқты екі тарап бар. Экскурсия жүргізуші белгілі бір тақырып бойынша білім береді, экскурсанттар оны қабылдайды. Екі тараптың өзара қарым-қатынасы педагогикалық үдерістің негізі болып табылады. Экскурсия жүргізуші аудиториямен жұмыс кезінде педагогикалық әсер ету әдістемесін қолданады, яғни оның кәсіби шеберлігі педагогикалық шеберлікпен, педагогикалық өнермен астасып жатады. «Экскурсия жүргізушінің педагогикалық шеберлігі» түсінігі өз кезегінде мамандықты білу, оқиғалар мен құбылыстарға талдау жасай алу, экскурсант психологиясын түсіну, топты басқара алу, педагогикалық техника саласындағы біліктілік пен дағдылық, интуиция, экскурсант тұлғасына құрмет секілді жан-жақты қамтыған алуан түрлі жайттардан тұрады.

Тақырыптық экскурсиялардың (табиғаттанулық, өнертанулық, т.б.) әрбір тобының өз міндеттері бар. Педагогикалық талаптарды негізге алған экскурсия жүргізуші кемінде екі педагогикалық міндеттерді атқарады. Біріншісі, экскурсанттарды біліммен қаруландыратын дидактикалық, екіншісі, дүниетанымдық, тәртіп нормалары мен сөйлеу мәнерін қалыптастыратын тәрибелік міндеттер.

Экскурсия жүргізушіге де педагог-мұғалім секілді конструктивті, ұйымдастырушылық, коммуникативті және танымдық құрауыштар (компоненттер) тән. Оқыту мен тәрбиелеудің педагогикалық принциптері экскурсия негізін қалайды. Негізгі педагогикалық элементтердің экскурсия жүргізуде орын алуы бойынша оны педагогикалық үдеріс ретінде бағалауға болады. Экскурсия жүргізушінің кәсіби шеберлігін педагогикалық техника одан сайын ұштай береді.

Экскурсия білім беру, тәрбиелеу және жалпы даму (мәдени-техникалық ой-өрісін кеңейту) жиынтықты құрайтын педагогикалық үрдісті өзін-өзі көрсетеді. Мектепте ол қосымша рольді атқарады. Өйткені, оқыту әрекетінің басқа маңызды түрлеріне – сабақ пен дәріс – тәуелді болады. Институттағы, колледждегі, университетіндегі оқу үрдісі, оқу формасы болып табылатындығынан, оның мәні бойынша оқу үрдісінің басқа формаларынан ерекшеленбейді.

Бірақ, тек осындай оқу экскурсиялар ғана емес, басқа да өнеркәсіптік және ауыл шаруашылық кәсіпорындарының, мекемелердің, ұжымдарда, туристік базаларда, шипажайларында, т.б. жүргізілетін экскурсиялар қатысушыларына өзіннің міндеттері мен әсер ету бойынша өзін-өзінді педагогикалық үрдіс ретінде көрсетеді.

Қандай да болса педагогикалық үрдісінде де, экскурсияларда да екі жақтар қатысады: білім беретін – экскурсия жүргізуші және білім алушылар – экскурсанттар. Экскурсия жүргізуші белгілі бір тақырыбы бойынша білімдерді айтып береді, экскурсанттар осы осы білімдерді елестетеді. Осы екі жақтың өзара әсерлесуінің белсенділігі педагогикалық үрдісті құрайды. Экскурсияның педагогикалық үрдіс ретінде эффективтілігі екі жақтың белсенділігіне – экскурсия жүргізушісі және экскурсанттар – тура тәуелді болады.

Экскурсияның педагогикалық үрдіс ретінде міндеті – балалардың (экскурсанттардың) максималды белсенділігіне және өзара әрекет жасауына жету, оларды экскурсияларда өз бетімен «жұмыс істеуіне» әкеп соқтыру. Экскурсия жүргізушіне қойылатын талабының бірі – оқушыларды нысандарды байқау барысында жиналған көргеннен алынған әсеріне талдау жасауына итеру екендігін ұғып, нысандарды осылай көрсету керек деп білуі қажет.

Экскурсияның педагогикалық үрдіс ретінде басқа міндеті – экскурсанттарды нысандарды өз әрекетімен қарауына арналған дағдыларын беру. Өзіннің көрнекілігімен, көрсетуінің әдістемелік амалдарымен, әңгіменің белсенді формаларымен экскурсия экскурсанттарды белсенді жұмыс істеуіне қалыптастыру керек. Осы міндетті шешу үшін, экскурсия жүргізуші басынан бастап, топқа (әсіресе, егер олар экскурсияға бірінші рет қатысатын болса) белгілі «экскурсиялық сауаттылықты», ең алдымен, нысанды қарау шеберлігін, беруіне тырысу қажет. Экскурсанттардың өз-өзінді ұстауын анықтайтын ұйымдастырушылық дағдыларын мен әлеуметтік эмоцияларды құру, зерттеген материал бойынша ұжымдық жұмыстың дағдыларын қалыптастыру керек.

Педагогикалық үрдісте бүкіл маршрут бойы болып жүргізілетін (топтың экскурсиялық автобуска отырғызу моментінен, жаяу экскурсия кезіндегі

бірінші қадамынан бастап) экскурсия жүргізушісінің ұйымдастырушылық жұмысы маңызды орынды алады.

Педагогикалық үрдісті ұйымдастырғанда, экскурсияның екі ерекшелігін санау керек: таңдаған тақырыбын байқауына қол жетерлік материал бойынша зерттейді және бұл байқау нысандарды қарау көмегімен жүргізіледі.

Экскурсияның педагогикалық үрдіс ретіндегі маңызды бөлігі экскурсия жүргізушісінің экскурсиядан кейінгі жұмыс болып табылады. Ол экскурсия жүргізу кезеңінде басталады. Экскурсия жүргізушісінің алдында келесі міндет қойылады – экскурсияның қорытындысын қатысушылардың алынған білімдерді тереңдету үшін өзіндік жұмысының басына айналдыру керек. Экскурсиялар өзіннің білімін көтеру үшін нұсқауларды алады; оларға, мысалы, оқуына үшін әдебиет тізімі, қарауына арналған кинофильмдердің тізбесі, әсіресе қатысу керек экскурсиялардың атаулары, т.с.с. хабарласады.

Экскурсия біткеннен кейін, көбінесе, келесі күнде топтың қатысуымен экскурсияның мазмұның талқылануы нұсқауланады. Талқылануын кітапхананың, туристік базасының, санаторийдің, туристік пойыздың, теплоходтың жұмыскерлері болуы мүмкін. Экскурсияның соңында оның қатысушыларына анкеталарды беру тиісті. Алынған жауаптардың жалпылануы экскурсияның жүргізу мазмұнына мен әдістемесіне керек өзгертулерді енгізуге мүмкіндік береді.

Экскурсия жүргізушісінің педагогикалық әрекетінде келесі кезеңдерді ажыратады: жетекшінің және топтың экскурсияға дайындылығын, экскурсияны өзі және экскурсиялық материалды бекітуінің барлық стадияларды өзіне қосатын экскурсиядан кейінгі жұмысын өткізуін.

Экскурсия жүргізушісінің мақсатына, педагогқа да сияқты, оның әрекетін төрт компоненттер тән: конструктивтік, ұйымдастырушылық, коммуникативтік, танымдық.

Конструктивті компонент – экскурсиялық материалды таңдау және дұрыс рәсімдеу, керек кезінде экскурсияның өткізу жоспарын, әдістемелік амалды пайдалануының сызба-нұсқасын, өзіннің ақпараттың мазмұнын қайта құру шеберлігі.

Ұйымдастырушылық компонент – экскурсиялық топ бойынша жетекшілікті атқару, ақпараттың беруін ұйымдастыру, экскурсиялардың зейіндерін керек нысандарға бағыттау шеберлігі, туристтер мен экскурсияларға қызмет көрсету бағдарламаның атқаруының қамтамасыз ету шеберлігі.

Коммуникативті компонент – топпен іскерлік қарым-қатынастарды тұрақтандыру, экскурсиялармен қатынас жасау кезеңінде оларды сақтау шеберлігі. Экскурсия жүргізушісінің коммуникативтілігі, оның қатынас жасауына қабілеттілігі автобус жүргізушісімен, мұражай жұмысшыларымен, бюроның әдіскерлерімен, әдістемелік секцияның жетекшісімен, экскурсия жүргізушісімен, экскурсияларды ұйымдастырушыларымен өзара қатынасын дұрыс құруында айқын көрінуі керек.

Аудиториямен керекті түйісуін тұрақтатуына экскурсия жүргізушісінің келесі қасиеттері үлкен әсерін тигізеді: жылы шырайлылық, тілектестік, аудиториямен өзара қатынас жасауындағы өзін-өзі ұстау мәнерлігі және еркіндігі сияқты.

Әрбір экскурсия жүргізушіне топпен кездесу кезінде қысылып кетуі тән болады. Осындай қысылып кетуі оған берген іс бойынша жауапкершілікті екенін жоғары сезуінің нәтижесі болып табылады. Соның ішінде, экскурсия жүргізушісі сенбеушілікті, жұлқынып сөйлеуін, экскурсияның мазмұнын өте жылдам айтуын келтірмеу керек.

Танымдық компонент – экскурсия жүргізушінің жұмысында ең басты компонент. Бұл экскурсияның мазмұнын, оларды өткізу әдістемесі мен техниканы, экскурсанттардың әр түрлі топтарға дифференциалды келісті дамыту шеберлігі, экскурсиялық үрдісінің ерекшеліктеріне, өзіннің әрекетінің нәтижелеріне талдау жасау шеберлігі және осының негізінде педагогикалық шеберлікті әрі қарай дамыту. Экскурсия жүргізушісіне педагог ретінде ең бастысы – өзіннің білімдерін топқа беру, оларды экскурсанттармен эффективті түрде меңгеруіне жету шеберлігі.

Экскурсия педагогикалық үрдіс ретінде өзіннің ерекшеліктерін ие. Оларға көрнекіліктің жоғары дәрежелігін, берген және зерттеген материалдың нақты тақырыптылығын, оқитындарға білімдерді беруінің дамыған әдістемесін, елестетуінің белсенділігін жатқызуға болады. Экскурсияның ерекшелігі – оның қатысушыларына қысқа уақытындағы әсер етуінінде (көбінесе, бір сағаттан үш-төрт сағатқа дейін).

Педагогиканың негізгі талаптарын меңгеріп алғаннан кейін, экскурсия жүргізушісі экскурсия барысында аудиторияға білімдерді беруінің, оқыту мен тәрбиелеу құралдарының ең эффективті формаларын белсенді түрде пайдаланады. Экскурсия жүргізушінің кәсіби шеберлігіне қойылатын жоғары талаптар, экскурсияның өзінен педагогикалық үрдісті (яғни білім беру, тәрбиелеу және адамдардың жалпы дамуының жиынтығы) болып көрсететіндігімен түсіндіріледі.

Экскурсия жүргізушінің шеберлігінің құрамдас бөлігі – педагогикалық техникасына ие болуы. Оның құрамдас бөліктері: тілдік шеберліктері, яғни дұрыс, ұғымды, әдемі сөйлеу, өзіннің сөйлеуін айқын түрде интонациялау, сөйлеуінде белгілі ойлар мен сезімдерді білдіру шеберлігі; мимикалық айқындылық, нақты қимылдар, айқын қарау; өзіннің эмоционалдық (психикалық) күйін басқару, жылы шырайлылық, тілектестік болу шеберлігі; режиссерлік пен актерлік шеберліктердің элементтерін меңгеруі болып табылады.

Мамандардың (Ибраева, т.б.) есептеулеріне қарағанда, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында музей қызметкерлерінің құрамы азайып кеткен. Соғыс кезінде майданға аттандыру, бюджеттің тапшылығына байланысты қысқарту сияқты себептер музейлердің онсыз да аз кадр әлеуетін күрт төмендетіп жіберді. Егер бұрын облыстық тарихи-өлкетану музейлерінде 6-7 адам қызмет етсе, соғыс жылдарында 2-3 адам болып сиреп, музей жұмысы жүрмеді. 1942 жылғы қаңтардағы музей қызметкерлері туралы мәліметтер мынадай: республиканың 13 облысы бойынша барлық қызметкерлер саны – 49 адам, оның ішінде БК(б)П мүшесі – 9 адам, комсомол мүшесі – 3 адам, жоғарғы білімі барлар – 8 адам, орта білімі барлар – 19 адам, аяқталмаған орта білімі барлар – 6 адам, арнайы білімі барлар – 3 адам, төменгі білімі (2, 3 сыныптық)

барлар – 7 адам. Ал облыстық музейлердің жағдайы мынадай: Алматы облысы бойынша 5 адамның жоғары білімі жоқ, 2-інде орта білім, 2-і партия мүшесі, 1-і комсомол мүшесі, Батыс Қазақстан облысы бойынша 2 адамның 1-інде орта білімі, екіншісінде аяқталмаған орта білімі болған. Ұлттық құрамы: қазақ – 1 (Қостанай облысы бойынша), орыстар 28, қалғаны басқа ұлт өкілдері. Міне, зерттеушілердің мағлұматы осындай. Бұл соғыс зардаптарынан туындаған жайт еді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін оқу үдерісінде экскурсия кеңінен қолданылып, өлкетанушылық жұмыстар дамыды. Облыстарда музейлер ұйымдастырылды. Айта кететін бір жайт, 1950-1960 жылдары мұражай ісінде «ғылыми-ағартушылық жұмыс» термині кеңінен қолданыла бастады. Мұны музей қызметінің негізі болып табылатын музей пәніне және осы саладағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына деген қызығушылықтың артуымен түсіндіруге болады. Алайда, музейлер негізгі идеологиялық мекемелердің бірі ретінде саналып келді. Бұған кеңес одағы коммунистік партиясының 1964 жылғы «Еңбекшілерді коммунистік тұрғыдан тәрбиелеудегі музейлердің рөлі туралы», 1982 жылғы «Музейлердің идеялық-тәрбиелік жұмыстарын жақсарту туралы» деген қаулылары да дәлел бола алады. Ендігі жерде келушілерге қызмет көрсету келушілер саны, оқылған дәрістер көлемі мен жүргізілген экскурсиялар бойынша бағаланды. Сөйтіп, экскурсиялық қызметке социалистік құрылысты дәріптеу сынды жұмыстар жүктелді. Дегенмен, 1960-1980 жылдары аудиториямен жұмыс істеу жаңа сапаға көтерілді. Музей жұмысында факультативтер, абонементтер, ауызша журналдар, түрлі фестивальдар, мейрамдар, т.б. ұйымдастырылып, экскурсиялық жұмыстың әдістемесі жетілдірілді. Экскурсия диалог ретінде қарастырылады, ал экскурсант оған белсенді түрде қатысушы болып табылды. Экскурсия барысындағы сұрақ-жауап, түрлі ойын әдістемелері енгізілді, сахналандырылған көріністері орын алды. Әрбір келушіге (оқушы, студент, ересек адам, шетелдік турист, т.б.) қатысты дифференциальды ұстаным қалыптасты. Кеңестік Мәдениет ғылыми-зерттеу институты осы кездері «Основы экскурсионного дела», «Музей и посетитель» секілді ғылыми жинақтар шығарып тұрды. Олардың барлығы экскурсиялық істің дамуына, ғылыми тұрғыдан кемелденуіне айтарлықтай үлес қосты. 1980-1990 жылдары коммуникация теориясы арқылы кеңестік мұражайларда адамның дамуына, оның шығармашылық әлеуетіне, құндылықтарының қалыптасуына, дүниетанымдық бағдарларына, қоғаммен әлеуметтік-мәдени байланыстарына азды-кемді назар аударыла бастады. Осы кездері Қазақ КСР құрамында 19 облыс болды. Нәтижесінде әрбір облыста тарихи-өлкетану музейлері ашылды. Олардан басқа аудан орталықтарында, шағын қалаларда, кейбір университеттер мен ғылыми орталықтарда (Ғылым Академиясы, т.б.), ірі мектептерде сан алуан тақырыптағы музейлер жұмыс істеп, келушілерді қабылдады. Ендігі жерде экскурсия жүргізушілердің штат құрамы да азды-кемді ұлғайтылып, оның ғылыми әдістемесі де жетілдіріле түсті.

Ал музейлер мекемелеріне мамандар даярлау ісі біршама кенже қалып келе жатты. Айта кету керек, 1970 жылы музей қызметкерлерінің саны 2 есеге

артып, олардың жалпы саны 640 қызметкерге жеткен. Бұлардың 406-сы ғылыми қызметкер (68%) болған. Музейде жұмыс істейтін жергілікті ұлт құрамы да өсе түскен. Олардың жалпы көлемі 46% пайызға дейін өскен. Музей штаты құрамына да белгілі бір талаптар қойылды. Мәселен, облыстық музейлерде директор, бас қор сақтаушы, 2 аға ғылыми қызметкер, ғылыми қызметкерден жабдықталған штаттық бірлік берілуі тиіс болды. Ғылыми зерттеулерге қарағанда, 1990 жылдардың басында Қазақ КСР-нің музейлерінде 2770 мың қызметкер тіркелген. Оның ішінде 155 қызметкерде музей ісі мамандығы бойынша білімі, ал 1136 ғылыми қызметкер мен экскурсия жүргізушілерде жоғары білім болған.

Жоғары білікті мамандарды даярлау Қазақстанда да жолға қойылды. Мысалы, 1981 жылы С.М.Киров атындағы ҚазМУ (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) тарих факультетінде «Музейтану» арнайы курсы (маманданымы) енгізілді. Тарихи пәндерімен бірге музейтану пәнін қоса меңгерген мамандарға музейлерде жұмыс істеуге мүмкіндіктер ашылды. Нәтижесінде ХХ ғасырдың 80-жылдардың басында республикада музейлері қызметкерлерінің көпшілігі, мәселен, 1980 жылы – 71,2%-ы, 1987 жылы – 75,7%-ы қызметкердің жоғары білім алды.

1990-2000 жылдары Қазақстандағы күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайға қарамастан, музейлердің қоғамдық мәніне, оның негізгі қызметтеріне деген қызығушылық толастай қойған жоқ. Бұл кездері бірінші кезекте музейлердің мәдени-білім беру функциясына назар аударылды, мұражайдың білім беру ісіндегі концепциясы қалыптасты. Кеңестік идеологиядан арылған қазақстандық қоғам бұрын жабық болып келген тақырыптарды көтеріп, оған қатысты сан алуан көрмелер, презентациялық қойылымдар, жекелеген тұлғалардың ғұмырнамасын баяндайтын күндер, «Музей түні» сияқты алуан түрлі акцияларды ұйымдастырды. Мұның өзі экскурсия жүргізушілеріне деген сұранысты, олардың қызметіне деген талаптарды күшейте түсті.

Бүгінде Қазақстандағы аталмыш мәдени мекемелері музейлердің коммуникативті даму үлгісіне көше бастады, олардың қызметінде жалпылықтан жалқылыққа (келуші тұлғаға) көшу кеңінен байқалды, осыған орай жеке тұлғалардың көрмелері де көптеп ұйымдастырылып жатыр. Сондай-ақ, экскурсиялық істің теориялық-әдістемелік негіздері де айқындалған. Жаңа сипаттағы музейлер, бұрыннан келе жатқан музейлерде заман талабынан туындаған залдар да, тіпті, республика аумағында жекеменшік музейлер де ашылған. Дегенмен, музейлердің дені мемлекетке қарайды, мемлекет тарапынан қолдауға сүйенеді. Осы жерде отандық музейлердің топтамасын толтыруға 2004 жылдан жүргізіліп келе жатқан «Мәдени мұра» Ұлттық Стратегиялық Жобасы оң әсерін тигізгендігін де айтып кетуге болады. Музей ісіне қатысты журналдар да үздіксіз шығып келеді. Нәтижесінде республиканың барлық өңірлеріндегі музейлердің экспозициялары қайта жаңғырды. Қазақстандық музейлердің дами бастауы, бір шетінен, жаңа коллекциялармен өз қорларын толықтыруы болса, екіншіден, музейтанудың заман ағымына сай дамуы, яғни жаңа стандарттар мен заманауи техникаға сай витриналық қондырғылармен музей ішін жабдықтау, т.б. еді.

Соңғы жиырма-отыз жылда елімізде үлкенді-кішілі ондаған музейлер ашылды. Қазір республика аумағындағы 200-дей музейлер халыққа қызмет көрсетеді. Олардың басым бөлігі заманауи технологиялармен жабдықталған, экскурсиялық қызметтері жолға қойылған. Сонымен қатар барлық университеттердің музейі, ішінара археологиялық жәдігерлермен көркемделген тарих кабинеттері бар. Мұндай үрдіс академиялық мекемелерде, жалпыға білім беру орындарында да дамып келеді. Бүгінгі таңда (соңғы жылдардағы мәліметтерге қарағанда) республикамызда тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттау саласындағы мемлекеттік саясаттың белсенді таратушысы болып табылатын музейлерді шамамен, 1 млн. 300 мың адам тамашалайды. 20 мыңнан астам көрмелер мен дәрістер ұйымдастырылған. Қазақстан музейлері ең алдымен, халықтың баға жетпес материалдық, рухани байлығын жиақтаушы әрі насихаттаушы, сол арқылы Қазақстан азаматтарының бойына отансүйгіштікті, патриоттық сезімді ұялатушы ғылыми, мәдени, біліми орда болуға тиіс. Бұған экскурсия жүргізушілер де белсенді түрде атсалысулары керек.

Бақылау сұрақтары:

1. Экскурсия мен педагогика үйлесімділігі неде?
2. Экскурсия жүргізушінің педагогикалық қызметіндегі құрауыштарды толығымен баяндап беріңіз.
3. Педагогикалық экскурсия үдерістерін сипаттаңыз.
4. Тақырыптық экскурсиялар және педагогика арасындағы байланыстар неден көрініс табады?
5. Экскурсия мен педагогиканың өзара байланыстары қандай?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Савина Н.В., Горбылева З.М. Экскурсоведение: Учебное пособие. – Минск, 2004.
2. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. Учебное пособие. –М., 2002.
3. Дькова Р.А. Основы экскурсоведения. –М.:1985.–255 с.
4. Белугина Г.К. Экскурсоведение. –Иваново, 2005. –21 с.